

ПОНЯТТЯ І КОМПЕТЕНЦІЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

(Лекція 6)

При розслідуванні злочинів і розгляді справ у суді виникає потреба у використанні спеціальних психологічних знань. Кримінально-процесуальний закон установлює дві основні форми використання спеціальних знань: 1) участь спеціаліста у слідчих діях (наприклад, участь психолога при проведенні допиту неповнолітнього); 2) призначення і провадження судових експертиз. Ці форми мають певну подібність; відрізняються ж вони процесуальними особливостями, повноваженнями і статусом особи, запрошеної до участі як спеціаліст чи експерт.

Судово-психологічна експертиза — це експертне дослідження, предметом якого є факти, що належать до психічної діяльності людини і мають значення для органів правосуддя.

Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психічні прояви людини, які не виходять за межі норми, тобто не викликають сумнівів у її психічній повноцінності. Судово-психологічна експертиза спрямована на дослідження змісту і структури індивідуальної свідомості і поведінки людей у процесі здійснення тих чи інших дій або відображення явищ навколишньої дійсності. За допомогою судово-психологічної експертизи можна одержати дані, які дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та проявів людей, що мають значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновки експертів-психологів сприяють правильній оцінці показань свідків, потерпілих, обвинувачених у разі, якщо вони викликають сумніви у своїй достовірності; неповнолітніх — коли передбачається, що їх показання мають фантастичні нашірвання; обвинувачених — коли їхні дії неадекватні їх станам і властивостям тощо.

Широке коло питань, вирішення яких потребує наявності спеціальних психологічних знань, відносить призначення судово-психологічної експертизи

до дій, найбільш важливих і досить поширених у практиці судово-слідчої діяльності.

Нині існують широкі можливості у проведенні судово-психологічної експертизи. До компетенції (основних напрямів) судово-психологічної експертизи можуть належати: 1) встановлення індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, які істотно вплинули на її поведінку під час вчинення нею протиправних дій; 2) встановлення принципової здатності підекспертної особи (з урахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання; 3) встановлення того, чи перебувала підекспертна особа у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту; 4) встановлення того, чи перебувала підекспертна особа у період, який передував учиненню злочину, або в момент вчинення злочину, в емоційному стані, який істотно впливав на здатність правильно усвідомлювати явища дійсності, зміст конкретної ситуації (емоційні стани типу великого нервово-психічного напруження); 5) встановлення здатності підекспертної особи розуміти характер і значення дій, які застосовано до неї, і чинити опір; 6) встановлення принципової можливості виникнення у суб'єкта в конкретній ситуації психічних станів, які роблять неможливим або істотно ускладнюють виконання професійних функцій; 7) встановлення того, чи перебував померлий у період, який передував смерті, у психічному стані, що схилив до самогубства, і якщо перебував у цьому стані, чим він міг бути викликаний.

Наведений перелік не вичерпує всього кола питань, що можуть виникнути в процесі судочинства. Обставини, з'ясування яких може мати значення для розслідування і судового розгляду, різноманітні і нерідко диктуються конкретною ситуацією.

Так, судово-психологічна експертиза досить часто призначається для визначення наявності чи відсутності фізіологічного афекту в момент вчинення злочину. В кримінальному праві використовується термін «сильне душевне

хвилювання», яке викликане неправомірними або аморальними діями потерпілого і вважається обставиною, що пом'якшує покарання (ст. 66 КК України). Сильне душевне хвилювання вживається як синонім психологічного поняття фізіологічного афекту.

У психології та психіатрії розрізняють фізіологічні і патологічні афекти. Патологічний афект визначається як емоційний вибух, при якому людина не може керувати своїми діями і усвідомлювати власні вчинки. Свідомістю людини опановує одна емоційно-конкретна ідея (непоправне горе, нестерпна образа). Патологічний афект установлює комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Фізіологічний афект — стан, що знижує здатність особи розуміти значення своїх дій і керувати ними. Такий афект розглядається як емоційний стан, що не виходить за межі норми і досліджується у межах психології.

Афект — це відносно короткочасні та сильні емоційні переживання (яскрава короткочасна емоційна реакція). Виникнення афекту — критична точка переживання. У літературних джерелах зазначається, що афект — це надзвичайно сильне, бурхливе переживання (гнів, що переходить у лють, страх, що доходить до жаху, туга, що перетворюється на розпач, тощо). Для фізіологічного афекту характерні істотно уповільнення інтелектуальних і вольових процесів, порушення цілісного сприйняття навколишнього.

Розрізняють три стадії в розвитку афекту: 1) підготовчу; 2) афективний вибух; 3) післяемоційний період.

Складність установлення стану фізіологічного афекту пов'язана з тим, що його не можна відтворити вдруге. У процесі судово-експертного дослідження проводяться ретроспективний аналіз, психологічний аналіз результатів діяльності людини.

Одним із напрямів судово-психологічної експертизи є встановлення у суб'єкта індивідуально-психологічних особливостей, здатних істотно впливати на зміст і спрямованість дій у конкретній ситуації. Так, уночі 18 жовтня 1997 р. М., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, з автостоянки, де він працював

охоронцем-контролером, вчинив викрадення автомобіля ВАЗ-21093, що належав гр. Ш. У процесі викрадення на окружній дорозі М. не впорався з керуванням автомобілем, унаслідок чого сталася ДТП. У зв'язку з ДТП М. одержав ушкодження, садна м'яких тканин голови. Він пояснював свою

поведінку в такий спосіб: «Вирішив під час чергування помити автомобіль, а що було далі, не пам'ятаю». М. скаржиться на головний біль і погану пам'ять і як причину цього пояснює, що у віці п'яти років упав і вдарився головою об землю. Вказує на «провал» пам'яті з моменту виїзду з автостоянки.

З огляду на це було призначено судово-психологічну експертизу з метою визначення особливостей пам'яті випробовуваного і наявності або відсутності порушень пам'яті на події, що становили інтерес.

Якщо відносно психічно здорових свідків, потерпілих, обвинувачених у слідчого чи судді виникає сумнів у їхній здатності через індивідуально-психологічні особливості давати правильні показання, може бути призначено судово-психологічну експертизу. Зазвичай така судова експертиза призначається щодо неповнолітніх. Приводами до її призначення можуть бути неадекватність поведінки неповнолітніх щодо їх вікових характеристик, примхливість мотивації вчинених ними дій, неправильна, незвична інтерпретація звичайних обставин і фактів, схильність до фантазування за відсутності для цього яких-небудь реальних передумов, «дитячість» поведінки при досить високому інтелектуальному розвитку та ін. На особливу увагу заслуговують неповнолітні віком 14–16 років, тобто у віці, коли настає кримінальна відповідальність за вчинений злочин.

Досить складним напрямом судово-психологічної експертизи є встановлення наявності чи відсутності в період, який передував смерті, психічного стану, що призводить до самогубства. Слід зазначити, що чинним кримінальним законодавством передбачено відповідальність за доведення до самогубства (ст. 120 КК України). Самогубство (суїцид) — надзвичайний, винятковий акт людської поведінки, який свідчить про те, що психогенні чинники виявилися сильніші за інстинкт самозбереження, інстинкт життя. У

психології суїцид визначається як акт позбавлення життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій. Існують різні причини суїциду. Психологічні стани у людини в період, що передує самогубству, характеризуються афективною реакцією, глибокою фрустрацією чи депресією. Судово-психологічна експертиза (посмертна) призначається з приводу поведінки психічно здорових людей. Складність її проведення полягає в тому, що немає особи, яку слід випробувати, дослідження здійснюється за результатами діяльності, поведінки, даних, що зафіксовано в різних джерелах. Немає можливості досліджувати психіку людини «безпосередньо» (наприклад, за допомогою тестових методик або проведення бесіди), її вивчення у таких випадках завжди передбачає опосередкований характер.

До питань, що вирішуються судово-психологічною експертизою, належить і питання про можливість виникнення різних психічних явищ, які перешкоджають нормальному здійсненню професійних функцій (в авіації, автомобільному, залізничному і морському транспорті, у роботі оператора автоматизованих систем на виробництві).

Широкий розвиток техніки, її повсюдне впровадження у виробництво значно впливають на психологічну характеристику трудових процесів у позиції «людина — машина», де окремі стани людини, яка здійснює певні професійні функції, можуть бути пов'язані із ситуаціями, що призводять до протиправних дій. Рівень психіки індивіда не завжди відповідає напруженню і складності розумових процесів, які необхідно виконати у зв'язку з виробничими або професійними діями.

Характер виробництва, однотипність розв'язуваних завдань або ситуацій можуть зумовити позамежне гальмування, прояви якого викликають найнесприятливіші наслідки. У цьому відношенні технізація високого рівня викликає чи може викликати негативні прояви, у тому числі такі психічні стани, які перешкоджають виконанню певних функцій. У таких ситуаціях призначається судово-психологічна експертиза, яка може визначити можливості людини (психічні і фізичні) у складних (екстремальних) ситуаціях, особливості,

що характеризують рівень її сприйняття, мислення, темперамент, тип вищої нервової діяльності, стан емоційної напруженості та ін. Зокрема, на вирішення судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені питання про те, який вплив могли справити психологічні особливості особистості на її дії в незвичайній обстановці, яка створилася, чи могла особа в результаті перевтоми виконувати свої професійні функції тощо.

Розвиток судово-психологічної експертизи пов'язаний із появою її нових напрямів (видів). Так, до нових напрямів може належати судово-психологічна експертиза злочинного угруповання, судово-психологічна експертиза фонограм і відеозапису, судово-психологічна експертиза визначення морального збитку тощо. Викликають інтерес і сучасні комплексні дослідження (наприклад, інженерно-психологічна (техніко-психологічна), психолінгвістична, патопсихологічна експертизи та ін.).

Важливим у сучасних умовах є те, що судово-психологічна експертиза виходить за межі кримінального процесу. Все більш широким стає використання судово-психологічної експертизи у цивільному та адміністративному процесі.

Методи судово-психологічної експертизи

При проведенні судово-психологічних експертиз завжди використовується комплекс методів. Судово-психологічна експертиза передбачає дослідження психіки людини, психологічних механізмів її поведінки. Саме цим зумовлено специфіку методів, що обираються.

У кожному конкретному випадку обрання методів дослідження залежить від завдань експертизи і тих питань, що поставлені на вирішення судового експерта.

Судово-психологічне дослідження починається з вивчення матеріалів кримінальної справи. Ретельне вивчення таких матеріалів становить основу для ретроспективного психологічного аналізу діяльності учасників події.

Вивчаються відомості, що містяться у протоколах слідчих дій,

аналізуються показання різних осіб (свідків, потерпілих, обвинувачених).

Особливу увагу необхідно звертати на документи, в яких є інформація про соціально-психологічні особливості особи підекспертного, його поведінку в момент вчинення злочину, ставлення до скоєного. Необхідно проаналізувати результати судово-психіатричної експертизи. Проведення судово-психологічної експертизи передбачає використання біографічного методу. При цьому методі підекспертний вивчається з погляду минулих етапів його життя, виявлення фактів, які мають психологічне значення. Під час застосування біографічного методу передбачається одержання даних про батьків підекспертного, його стосунки у сімейному колі (з батьками, братами, сестрами), найважливіші етапи його життя (характеристика дошкільного, шкільного періодів і дорослості).

Судово-психологічне дослідження передбачає використання методу незалежних характеристик з метою одержання об'єктивного уявлення про психологічні особливості особи, яку випробовують. За матеріалами кримінальної справи вивчаються характеристики з місця роботи, місця проживання або навчання. Аналізуються відомості про підекспертного, які містяться у протоколах допиту батьків, друзів, знайомих, колег по роботі та ін.

Майже кожна судово-психологічна експертиза передбачає використання методу бесіди. Йдеться про безпосереднє спілкування судового експерта з особою, яку випробовують. Така бесіда має проводитися за заздалегідь розробленою програмою, відповідно до вивчених матеріалів кримінальної справи. Бесіда здійснюється за допомогою постановки запитань підекспертному. Безпосередність спілкування передбачає встановлення психологічного контакту з випробовуваним. У цьому аспекті важливе значення мають повага до прав особи підекспертного, повага до його честі і гідності, незалежність від інших учасників процесу.

Експерт-психолог завжди повинен пам'ятати про презумпцію невинуватості (обвинувачений у злочині — ще не злочинець).

У процесі бесіди з випробовуваним важливого значення набуває метод спостереження, який дає змогу реєструвати реакції на подразники, зміну

поведінки у процесі постановки запитань, ставлення до тих чи інших подій, осіб, обставин. За допомогою цього методу можуть бути продіагностовані певні психологічні особливості підекспертного.

Судово-психологічна експертиза — це психодіагностичне обстеження, кінцевим результатом якого є психологічний діагноз (встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи). У цьому аспекті важливе значення мають психодіагностичні методики (тести), які класифікуються за різними підставами: за особливостями використовуваних завдань (тести вербальні та тести практичні), за формами процедури обстеження (тести групові та тести індивідуальні), за спрямованістю (тести інтелекту та тести особистості).

При провадженні судово-психологічних експертиз використовуються методики дослідження особистості (тест ММРІ — Міннесотський багатоаспектний особистісний опитувальник; тематичної апперцепції тест — ТАТ; тест Роршаха тощо); методики дослідження мислення (розповідь за малюнком, метод піктограм, метод виключення та ін.); методики дослідження пам'яті (завчання слів, метод опосередкованого запам'ятовування, запам'ятовування десяти чисел та ін.); методика дослідження сприйняття та уваги (дослідження сприйняття форми предметів, дослідження обсягу уваги та ін.).

Тести, використовувані у практиці судово-психологічної експертизи, мають бути валідними. Валідність — один із основних критеріїв тесту, який означає його придатність для цілей дослідження; це комплексна характеристика тесту, яка охоплює відомості про галузь досліджуваних явищ і репрезентативність діагностики. Крім того, тест повинен бути надійним — відображати точність виміру, а також стійкість результатів тесту до дії сторонніх випадкових чинників.